

Aristoteles'ten İbn Sînâ'ya İmkân'ın Tarihi

M. Cüneyt KAYA

(İstanbul: Klasik Yayınları, 2011)

Değerlendiren

M. Alperen SAZ*

Bu yazıda, Grek felsefi üretiminden İslam düşüncesine intikal eden imkân kavramının tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkışı, gelişimi, farklı disiplinlere evrilerek kazandığı yeni anlamlar ve nihayetinde İbn Sînâ metafiziğinde kazandığı özgün anlamı ortaya koyan “*Aristoteles'ten İbn Sînâ'ya İmkân'ın Tarihi*” adlı kitabın tanıtım ve tenkidi amaçlanmaktadır. Kitabın literatürdeki çalışmalarından farklı yönü; imkân kavramı üzerine düşünce tarihindeki hemen hemen tüm üretimi, sistematik, kronolojik bir şekilde ve bağlantıları açığa çıkarmak suretiyle işlemesidir. Yazar, Grek felsefesinden ayrı bir kültür olan İslam düşüncesine, imkân kavramının göçünü, göç yolunda bu kavramın konumunu ve kullanım farklılıklarını ortaya koymaktadır.

İbn Sînâ'nın imkân kavramını geniş bir arka plan ile sunuyor olan bu eserde, özellikle İbn Sînâ'nın tarihsel olarak yaşamı esas alınarak tasnif edilen kendi eserleri arasında, kavramın İbn Sînâ'nın kendi entelektüel üretimi içerisindeki değişimi ve gelişimi de izlenmektedir. Bu yönüyle imkân kavramı hususunda, alandaki bilimsel çalışmalardan ayrılmaktadır. Kitabın temel amacı, İslam filozoflarının imkân kavramına yükledikleri anlamları tespit etmek ve bu kavramın farklı kullanım alanlarını çözümleyerek, kavramın filozofların metafizik üretiminin anlaşılması konusunda bir berraklık sağlamaktır.

Çerçevesi, “zaman dilimi”, “yoğunlaşmış filozof” ve “konunun boyutu” olmak üzere üç nokta olarak belirlenmiş eser, her bir bölümde ve her bir mütakel konu başlığı sonunda etraflı analizler içermektedir. Bu analizler sayesinde, okuyucuya argümanların takip edilebilirliği ve metnin bağlamını kurma konusunda kolaylık sağlanmaktadır. Müellif, özellikle literatürde mantık

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Yüksek Lisans Öğrencisi
alperensaz@gmail.com, ORCID: orcid.org/0000-0001-5974-3931

boyutu fazlasıyla işlenmiş olan imkân kavramının, mantıktan metafiziğe doğru evrilişine dair detaylı bir analiz ortaya koymaktadır.

Akademik bir üslup kullanma konusunda titiz olan yazar, muhtevası itibarıyla zor bir konu olduğu söylenebilecek bu alanda açık bir dille konuyu ele almaktadır. Kitap; giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşan kronolojik bir sıralama ile okuyucuya sunuluyor. Bu sıralama, hem kavramın seyrini doğru okuyabilmek hem de argümanları takip edebilmek adına yerinde bir sıralama olarak dikkate değerdir.

Yazar, Aristoteles felsefesinde imkân kavramını araştırırken birincil kaynaklardan yararlanmanın yanısıra, söz konusu kaynakların içeriği, güvenilirliği gibi aydınlatıcı bazı teknik ek bilgilere de yer veriyor. Ayrıca, Aristoteles'in kipli önermeler konusundaki yaklaşımından hareketle imkân kavramının Latince, Arapça ve Türkçe kullanımlarını şematik ve karşılaştırmalı olarak okuyucuya sunuyor.

Yazarımız, Aristoteles'in zorunlu, mümkün, imkânsız, muhtemel kavramlarının birbirleriyle ilişkisini mantık bilimi çerçevesinde aktarırken, okuyucu için dipnotlarda geniş açıklamalara yer veriyor. Ancak birinci bölümün hemen girişinde yer verdiği bazı önermeleri, paragraflarda düz metin olarak aktarması, önermeleri takip etmeyi ve kıyaslamayı güçleştiriyor. (s. 37). Bir mantık kitabı olmayan, hitap ettiği kesim ise akademik çevre olan kitap, muhtemel ilgililer göz önünde bulundurularak önermeler standart formda dizilseydi daha açık bir anlatıma sahip olabilirdi.

Yazar, imkân kavramını varlık ve oluş problemi temelinde kuvve-fiil olarak anlayan, imkân kavramını kuvve-fiil bağlamında ele alan Aristoteles'i, Platon ve Parmenides gibi oluşu reddeden düşünörlere karşı bir konuma ve onların sorularını cevaplar bir pozisyona oturtuyor. Tartışmanın açık bir organizasyon ile kurgusal olarak verilmesi, meselenin boyutlarını anlamak açısından dikkate değerdir.

Aristoteles'in, kuvve-fiil/zorunlu-mümkün kavramlarını, hareket etmeyen hareket ettirici ile evren arasında bir bağ kurabilmek için yahut metafizik bir yönelimle kullanmadığını tespit eden yazar, bu kullanımın Aristoteles'te özellikle kipler bağlamında değerlendirildiğini iddia etmektedir.

Eser, Megara Okulu ve Stoacıların imkân kavramı hususunda farklılaşmalarını da okuyucuya sunmaktadır. Yazara göre; Diodorus Cronus'un "doğru olan veya doğru olacak olan" şeklindeki anlayışı önermenin şu anda veya gelecekteki doğruluk değerine referansla bir anlam ifade eder. Philo, mümkünü: "kendi iç tabiatı gereği gerçekliği kabul eden önerme" olarak anlamaktadır. Stoacılar ise Diodorus'a karşı olarak imkânı: "gerçekleşme

bile herhangi bir şey tarafından gerçekleşmesi önlenemeyen şey” olarak tanımlamaktadırlar.

Yazar, Aristoteles sonrası “mümkün” anlayışlarını bağıntılı olarak verdikten sonra Aristoteles'in eserlerine yazılmış şerhlerde eserinde yer vererek oldukça açık ve geniş bir zeminde okuyucuya kavramın seyrini sergiliyor. Hatta söz konusu şerhleri sınıflayarak imkân kavramındaki pozisyonları ortaya koyuyor olması, hedef kitleye karşılaştırma yapabilmek adına yeni bir pencere sunuyor.

Müellif, imkân kavramının, Yeni-Eflatuncu ekol içerisindeki yerini İslam felsefesindeki sudûr teorisi ile olan yapısal bağı nedeniyle, öncelikle Plotinus'un felsefesini izah ederek açıklamaya başlıyor. Belirtilmelidir ki, Plotinus'un sudûr anlayışı metinde hacimli bir yer tutmaktadır. İlk bakışta bu durum, okuyucuyu eserin ana meselesi olan “imkân”dan uzaklaştırıyor gibi gözükse de, bu izahların nedeni Plotinus felsefesinin Orta Çağ İslam felsefesine yakıt sağlayan en temel düşünce temellerinden biri olmasıyla alakalıdır.

Yazar, İbn Sînâ öncesi imkân kavramının, İslam düşüncesinde de metafizikten ziyade mantık ilminde kullanıldığı iddiasını sürdürmektedir. Sırasıyla, Kindî, Fârâbî, Yahyâ b. Adî ve Amîrî'de bu kavramın anlamlarına söz konusu isimlere ait birincil kaynaklardan yer vermektedir. Kaynak kullanımındaki bu hassasiyetine ek olarak ana kaynaklardan alıntılıdığı metinlerini transliterasyon yaparak okuyucuya sunmaktadır. Bununla okuyucuya daha objektif bir düşünme ve ibarelerle açıkça karşılaşma imkânı sunmaktadır.

Yazar, özellikle Fârâbî'nin geleceğe dair mümkün önermeleri, Tanrı'nın Ezelî Bilgisi- insan hürriyeti ilişkisi bağlamında anladığı, bu cihetle imkân kavramının metafizik tazammunları olsa da, salt metafizik bir kavram olarak kullanmadığı sonucuna ulaşmaktadır. Bu sonuç, çalışmayı yazarın tezi için girişte iddia etmiş olduğu gibi İbn Sînâ'nın imkân kavramını kullanımındaki özgünlüğüne doğru götürmektedir.

Fârâbî'nin yaklaşımını Diodoros'un imkân anlayışına karşı bir pozisyonda okuyan yazar, Fârâbî'nin, zaruri yerine vacib kavramını kullanması yönüyle İbn Sînâ'ya zemin hazırladığına işaret etmektedir. Ancak yazara göre Fârâbî, imkân ile doğrudan bağlantılı olan vacib kavramını Tanrı'ya atfetmemekle de İbn Sînâ'dan ayrılmaktadır.

Fârâbî sonrası imkân kavramının izlerini Yahyâ b. Adî ve Amîrî'de araştıran yazar, zorunlu-İmkânsız-mümkün kavramlarını Fârâbî ve Yahyâ b. Adî'den sonra en açık olarak Amîrî'nin kullandığını tespit eder.

Yazar, kavramın İbn Sînâ'ya doğru yolculuğu esnasında İbn Sînâ'nın anlayışına en yakın isim olarak Amîrî'nin yanısıra İsfahânî'yi de görmektedir. İsfahânî'nin felsefe geleneğinden, özellikle de Amîrî'den etkilenmiş olabileceği

doğrultusunda çıkarımlar yapan yazar, açık bir ifadeyle zorunlu ve mümkün tasnifinde İbn Sînâ'ya en yakın isim olarak Amîrî'yi işaret etmektedir. İşaret ettiğim bu örnekte de görüldüğü üzere eserin ana metinlere referansla yaptığı, kapalı konulara dair tespitleri argümantatif olarak ve metinlere dayandırılması suretiyle ikna edici ve tutarlı tespitler olarak dikkate değerdir.

İslam kelâm geleneği içerisinde de bir soruşturma yapan yazar, tartışmanın bir benzeri olarak mâdum-şey ilişkisini okuyucuya sunmaktadır. Yazar, İbn Sînâ'nın kelâm geleneği ile bağının olup olmadığı konusunda uzun uzadıya değerlendirmeler yapmaktadır. Müellifin kelâm tarihi tartışmalarına giriyor olması, felsefî zeminden uzaklaştığı anlamına gelebilir. Ancak yazar, burada İbn Sînâ'ya ulaşmak için ona çıkabilecek bütün yollara göz atmamızı sağlıyor.

Kitabın ön sözünde, İbn Sînâ'nın imkân kavramını "hem kendisinden önceki felsefî ve kelâmî gelenekten farklı olarak tanımladığı ve tasnif ettiğini hem de metafiziğin en temel kavramlarından biri olarak kullandığını" iddia eden yazar, nihayet İbn Sînâ bölümünde, ön sözde vadettiği noktaya tutarlı bir biçimde ulaşıyor. Bu iddiasını da, İbn Sînâ'nın imkân kavramını içeren neredeyse tüm eserlerinden örnekler vererek serimliyor.

Müellif, zorunlu varlık bağlamında Tanrı'nın varlığını, imkân bağlamında âlemin varlığını ispata girişen İbn Sînâ'nın, mümkün kavramını, kullanıldığı tüm bağlamlarda analiz ederek, felsefî terminolojideki (metafizikteki) asıl anlamını ortaya koymaya gayret ediyor. Buna göre İbn Sînâ, varlık-mahiyet ayrımı, birlik-çokluk, kötülük gibi birçok metafizik meselede imkân kavramını aktif bir şekilde kullanıyor.

İbn Sînâ'nın imkân delilini ortaya koyan yazar, bununla yetinmeyip İbn Sînâ sonrasında onun görüşlerine yönelik eleştirilere de yer vermektedir. Şehristânî, Gazâlî ve İbn Rüşd'ün; İbn Sînâ'nın mümkün anlayışına yönelik yaptıkları eleştirilere yer vererek aslında imkân kavramının süregiden seyrini de ortaya koyuyor.

Yazar, imkânın tarihini ortaya koymakla, aslında tarih boyunca varlığa dair sorulan soruların farklı kültürler arası ortak bir yol/gelenek olarak anlaşılmasının gereğine işaret etmiş oluyor.

Eserin teknik yönlerini ele alacak olursak; dipnotlar oldukça tafsilatlı olarak ele alınmış ve konunun aydınlatılması için gerekli noktalara temas edilmiştir. Kaynakça, yayın ilkeleri gözetilerek oluşturulmuş, düzenli ve açık listelenmiştir. Kaynakça, okuyucuya, alana ve özel olarakta konuya dair geniş bir literatür bilgisi sunmaktadır.

Sonuç olarak bu eser, alandaki üretime; "imkân" kavramının tarihsel köklerini ve mantıktan metafiziğe yükselmesi sürecini ortaya koyması açısından

özgün bir katkı sağlamaktadır. Akademik çevreye, akademik bir üslup ile açık ve tutarlı olarak izah edilen tarihsel süreci işlemiş olan yazar, kaynak kullanımında da aynı titizliği sergilemiş görünmektedir. Tek bir kavramla sınırlanmış bu eserin belki de en önemli yönü; alabildiğine derinlemesine, tekrardan uzak bir seyirde ele alınmış olmasıdır. Yazar, imkân kavramının hemen hemen her bağlantısını ortaya koymak için önemli bir çaba sarf etmektedir. Eser, ansiklopedik bilgi veren bir çalışmadan ziyade, verilen tarihî bilgileri mantık ve felsefeye okutarak, okuyucuya özgün bir okuma ile karşılaşma imkânı sunuyor. Kullanılan tabloların ve grafiklerin belki daha özenli hazırlanabileceği söylenebilir. Ancak hedef kitle açısından bu tablolar yeterli görünmektedir.

Eser, imkân kavramının tabiri câizse biyografisini sunan, ana kaynaklar üzerine inşa edilmiş, felsefî bir metin olarak tanımlanabilir. Atıf yapılabilirlik imkânı oldukça yüksek, teorik çerçevesine sadık, bilimsel bir metin olan eser, akademik çevrenin ilgisini ve yeni araştırmalara kapı açacak okuyucularını beklemektedir.